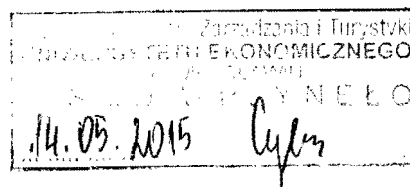

Prof. dr hab. Stanisław Czaja
Instytut Ekonomii
Katedra Ekonomii Ekologicznej
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Wrocław, 04.05.2015

Recenzja rozprawy doktorskiej Barbary Jaros pod tytułem: „Koncepcja zrównoważonej konsumpcji – problemy implementacji w Polsce”

1. Identyfikacja recenzowanej rozprawy

Recenzowana dysertacja doktorska nosi tytuł: „Koncepcja zrównoważonej konsumpcji – problemy implementacji w Polsce” i została przygotowana przez Barbarę Jaros, na Wydziale Ekonomii, Zarządzania i Turystyki w Jeleniej Górze Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Promotorem pracy jest prof. dr hab. Tadeusz Borys, a rolę promotora pomocniczego pełniła dr Sabina Zaremba-Warnke. Praca składa się z pięciu podstawowych rozdziałów merytorycznych, wprowadzenia, zakończenia (w języku polskim oraz angielskim), aneksów, literatury, spisów tabel, spisu rysunków, spisu ramek oraz spisu aneksów. Całość liczy 298 stron.

2. Prezentacja i ocena układu pracy, jej struktury oraz zawartości

Recenzowaną dysertację otwiera wprowadzenia zawierające opis znaczenia koncepcji zrównoważonej konsumpcji, prezentację hipotezy badawczej, celów rozprawy oraz motywów podjęcia badań, a także opis struktury rozprawy.

Rozdział pierwszy – *Zrównoważona konsumpcja jako kategoria ekonomiczna i społeczna* – składa się z czterech podrozdziałów. W pierwszym omówiono sposoby rozumienia cechy zrównoważenia we współczesnej teorii rozwoju, zwłaszcza ekonomii zrównoważonego rozwoju. W drugim podrozdziale przedstawiono wybrane elementy koncepcji zrównoważonej konsumpcji. Omówiono tło ogólnoeconomiczne równoważenia konsumpcji oraz pojęcie, zasady i cele zrównoważonej konsumpcji. Z punktu widzenia zrównoważonej konsumpcji dokonano również typologii potrzeb człowieka i zachowań konsumentów. Z drugiej strony, zrównoważona konsumpcja może być potraktowana jako

przejaw całościowo rozumianej jakości życia. Podrozdział trzeci zawiera prezentację syndromu konsumpcji niezrównoważonej, kolejny natomiast niezbędne warunki równoważenia konsumpcji.

W rozdziale drugim – *Zrównoważona konsumpcja jako szczególne ujęcie sektorowe zrównoważonego rozwoju* – przedstawiono jeden ze sposobów rozumienia zrównoważonego rozwoju. W podrozdziale pierwszym Autorka zaprezentowała przegląd ujęć zrównoważonej konsumpcji w kontekście sektorowych operacjonalizacji nowego paradygmatu rozwoju. W kolejnym podrozdziale znajdują się sektorowe koncepcje zrównoważonej konsumpcji. Rozdział zamykają rozważania na temat zrównoważonej konsumpcji w gospodarstwie domowym.

Rozdział trzeci – *Instrumenty implementacji koncepcji zrównoważonej konsumpcji w Polsce* – zawiera klasyfikację oraz omówienie poszczególnych grup instrumentów czyli instrumentów planowania strategicznego, instrumentów informacyjno-edukacyjnych kształtujących świadomość konsumentów, instrumentów ekonomiczno-rynkowych oraz instrumentów administracyjno-prawnych.

W rozdziale czwartym – *Problemy pomiaru zrównoważonej konsumpcji* – podjęto oraz przedstawiono wybrane aspekty związane z procedurą kwantyfikacji zrównoważonej konsumpcji. W podrozdziale pierwszym przedstawiono ogólne założenia monitoringu wskaźnikowego takiej formy konsumpcji. Część druga zawiera natomiast przegląd ważniejszych systemów pomiaru zrównoważonej konsumpcji. W podrozdziale trzecim Autorka zamieściła propozycję systemu wskaźników zrównoważonej konsumpcji dla Polski.

W rozdziale piątym – *Empiryczna analiza zgodności zachowań konsumenckich z koncepcją zrównoważonej konsumpcji* – zamieszczono próby weryfikacji niektórych spostrzeżeń w oparciu o zgromadzone, dostępne informacje statystyczne. Autorka podjęła się zbadania trendów zmian modelu konsumpcji w Polsce (podrozdział 5.1.), dokonała opisu przeprowadzonych badań ankietowych (podrozdział 5.2.), a także przeanalizowała wyniki badań (podrozdział 5.3.) i wyciągnęła wnioski (podrozdział 5.4.).

W ostatniej części – *Zakończeniu* – dokonano oceny realizacji projektu badawczego, weryfikacji hipotez oraz wykonania założonych celów.

W aneksie nr 1 zamieszczono przypowieść buddyjską Sutra o ciele syna, w aneksie 2 zestawienie wskaźników zrównoważonej produkcji. Aneks nr 3 zawiera natomiast kwestionariusz ankiety, na której oparto badania.

Literatura dołączona do dysertacji zawiera 284 pozycje o bardzo zróżnicowanym charakterze. Są to pozycje literatury zwartej (książki), artykuły w czasopiśmie,

elektroniczne artykuły, raporty i książki, a także inne dokumenty źródłowe i akty prawne. Połowa pozycji ma charakter elektroniczny. Autorka wykorzystowała 98 książek opublikowanych w języku polskim i 13 książek opublikowanych w języku angielskim. Powołała się również na 14 artykułów zamieszczanych w polskich czasopismach oraz 11 pochodzących z publikacji anglojęzycznych. W dysertacji wykorzystano także 48 publikacji elektronicznych w języku angielskim i 28 elektronicznych publikacji elektronicznych w języku polskim. Całość źródeł uzupełniają trzy akty prawne, 17 dokumentów źródłowych oraz 52 strony internetowe. Literatura i elektroniczne źródła informacji obrazują aktualny stan badań nad zrównoważoną konsumpcją. Została dobrana bardzo poprawnie i zgodnie z projektem badawczym zrealizowanym w recenzowanej dysertacji.

Struktura pracy jest kompletna i logiczna, zgodna z charakterem oraz logiką projektu badawczego. Kolejne rozdziały zawierają zarówno dyskusje pojęciowe (rozdział 1), koncepcyjne (rozdziały 2 i 3), jak i implementacyjne (rozdział 4) oraz studia empiryczne (rozdział 5). Proporcje poszczególnych części strukturalnych dysertacji są ogólnie poprawne, chociaż są nieco zbyt obszerne dygresje. Ich redukcja poprawiłaby tok narracji.

3. Ocena hipotezy badawczej oraz celów dysertacji

W recenzowanej rozprawie sformułowano hipotezę badawczą w brzmieniu: „*w Polsce obok pozytywnych tendencji występują też istotne bariery w implementacji koncepcji zrównoważonej konsumpcji*” (strona 5). To ciekawy problem, ale wymaga konkretyzacji kilku pojęć – zrównoważonej konsumpcji, pozytywnych tendencji, barier implementacji.

Celem głównym jest natomiast „*określenie możliwości i identyfikacja barier wprowadzania w Polsce koncepcji zrównoważonej konsumpcji – jako koncepcji przyczyniającej się do poprawy jakości życia*” (strona 5-6). Celowi temu towarzyszą cele szczegółowe:

- „1) *zdefiniowanie pojęć zrównoważonej i niezrównoważonej konsumpcji,*
- 2) *przedstawienie sektorowych ujęć zrównoważonej konsumpcji,*
- 3) *rozpoznanie struktury instrumentów kształtowania konsumpcji zrównoważonej,*
- 4) *identyfikacja i analiza barier realizacji koncepcji zrównoważonej konsumpcji,*
- 5) *propozycja pomiaru stopnia równoważenia konsumpcji oraz ocena możliwości wykorzystania proponowanego monitoringu wskaźnikowego,*
- 6) *określenie zespołu niezbędnych warunków równoważenia konsumpcji,*
- 7) *przeanalizowanie trendów zmian modelu konsumpcji w Polsce,*

8) zbadanie w celu empirycznej ilustracji, w jakim stopniu mieszkańcy Województwa Śląskiego realizują zasady zrównoważonej konsumpcji” (strona 6).

Cele szczegółowe są logicznie powiązane z celem głównym i ich realizacja pozwala na skuteczne jego osiągnięcie. Otwartym pozostaje natomiast pytanie, na ile realizacja celu głównego poszerza wiedzę w zakresie zrównoważonej konsumpcji i jej miejsca w ramach zrównoważonego i trwałego rozwoju?

W rozdziale pierwszym Autorka rozważa kwestie zrównoważenia, wykorzystując ideę zrównoważonego i trwałego rozwoju, a zwłaszcza bardzo interesującą koncepcją ładu zintegrowanego T.Borysa. Sama dyskusja nie rozstrzyga wielu problemów pojęciowych, dotyczących zwłaszcza atrybutów zrównoważenia, trwałości i samopodtrzymywania, ale pokazuje, jak poważne są tego typu wyzwania. Aby mówić o zrównoważonej konsumpcji i ją poprawnie monitorować (w tym mierzyć), należy pojęcie to właściwie zdefiniować.

Konsumpcja należy do tych elementarnych pojęć w teorii ekonomii, których próby definiowania nie prowadzą do zadowalających wyników. Rozważania zawarte w rozdziale 1.2.2. pokazują, jak wiele aspektów posiada rzeczywisty jednostkowy akt konsumpcji i społeczny proces konsumpcji. Pozwala to przejść do próby zdefiniowania zrównoważonej konsumpcji. Na podkreślenie zasługują w niej, wyrażone na schematach, „nowe paradygmaty konsumpcji”, ujęte w kontekście trzech cech rozwojowych i jakości życia (rysunek 1.4.) oraz w tradycyjnej optyce podażowej, popytowej i popytowo-podażowej (rysunek 1.5.). Sformułowanie charakterystyk nowego paradygmatu konsumpcji w oczywisty sposób prowadzi do innego spojrzenia na pojęcie i klasyfikację potrzeb. Autorka wykorzystowała klasyfikację potrzeb zaproponowaną przez M.Max-Neeffa, zawierającą optyki – „być”, „mieć”, „działać” i „współdziałać”. Można mieć zastrzeżenia co do wyboru koncepcji omawianych przez Autorkę, ale dokonywanie porównań w tym zakresie nie było głównym celem pracy. Ważne jest natomiast potraktowanie zrównoważonej konsumpcji jako elementu jakości życia. Pomocną jest koncepcja *sharing economy*.

Pojęcie zrównoważonej konsumpcji musi być odniesione do wskaźników, które określają jej parametry. Powinny także podlegać ocenie odchylenia od tych parametrów, ponieważ aksjologiczna ocena zrównoważenia wymaga na gruncie ekonomii normatywnej nadania tym odchyleniom charakterystyk jakościowej waloryzacji – dobry-zły czy pożądanym-niepożądany. Podejście aksjologiczne prowadzi nas do filozofii konsumpcjonizmu oraz refleksji nad tym zjawiskiem. Z rozważań zawartych w dysertacji pojawia się wiele ciekawych refleksji nad konsumpcją, jej zrównoważeniem lub jego brakiem. Czytelnik może jednak odczuć jeden niedosyt – wielostronicowe (od 55 do 93 strony) rozważania nie

prowadzą go do zdefiniowania i operacjonalizacji niezrównoważonej konsumpcji. A to niestety rokuje trudności na dalszych etapach realizacji badań.

Autorka podejmując próbę zdefiniowania zrównoważonej konsumpcji wykorzystuje ujęcie sektorowe, zgodnie z którym zrównoważona konsumpcja i produkcja rozkłada się na: (1) zrównoważony transport, (2) zrównoważone rolnictwo, (3) zrównoważone budownictwo, (4) zrównoważona gospodarka energetyczna oraz (5) zrównoważona turystyka. Jest to podejście uprawnione, ale generujące kilka pytań: (1) jak mają wyglądać łądy wewnątrz poszczególnych sektorów? oraz (2) czy poszczególne równowagi cząstkowe dają równowagę ogólną, międzysektorową? Niestety, w recenzowanej dysertacji nie znajdujemy jednoznacznej odpowiedzi na te pytania, a jedynie nie dowiedzione, potwierdzające sugestie. Dotyczy to także rozważań nad zrównoważoną konsumpcją w gospodarstwach domowych.

Nowy paradygmat zrównoważonej konsumpcji jest postulatem, a nie tendencją występującą powszechnie w rzeczywistym świecie. To oznacza potrzebę określenia sposobów jego realizacji. Jednym z nich są instrumenty implementacji nowego paradygmatu konsumpcji – od instrumentów planowania strategicznego, poprzez instrumenty informacyjno-edukacyjne i ekonomiczno-rynkowe, po instrumenty administracyjno-prawne. W dysertacji opisano wiele szczegółowych przykładów stosowania takich instrumentów. Zabrakło natomiast badania i oceny ich skuteczności w praktyce. W ogóle mało jest teoretyczno-modelowych oraz empirycznych studiów nad konsekwencjami takich nowych proekologicznych modeli konsumpcji, czy szerzej życia. Autorka podejmuje te zagadnienia w rozdziale czwartym dysertacji. Omawia i krytycznie analizuje propozycje opomiarowania (owskaźnikowania) zrównoważonej konsumpcji. Pozwalają one lepiej zrozumieć złożoność problemu, a jednocześnie są punktem wyjścia do sformułowania propozycji systemu wskaźników zrównoważonej konsumpcji dla Polski. Ten element recenzowanego projektu badawczego nie został, moim zdaniem, w pełni zrealizowany.

W ostatnim rozdziale dokonano empirycznej weryfikacji zmian w zachowaniach konsumenckich (wyborach konsumpcyjnych) oraz podjęto próby oceny, na ile są one zgodne z koncepcją zrównoważonej konsumpcji w Polsce. Autorskie badania zostały zrealizowane w oparciu o badania ankietowe. I ten fakt budzi we mnie największe zastrzeżenia. Po pierwsze, reprezentatywność próby określono według podstawowych zmiennych demograficznych (jakich?), a nie stylów (modeli) konsumpcji czy determinant zachowań konsumenckich. Po drugie, badania ograniczono wyłącznie do województwa śląskiego. Nie jest ono typowe w porównaniu do pozostałych regionów Polski. Po trzecie, jakie są relacje pomiędzy informacjami zawartymi w odpowiedziach na poszczególne pytania kwestionariusza

ankietowego a zrównoważoną konsumpcją (modelem zrównoważonej konsumpcji)? Po czwarte, z metodycznego punktu widzenia nie jesteśmy w stanie ocenić, czy udzielone odpowiedzi są odzwierciedleniem trwalszego sposobu konsumowania, chwilowych emocji czy „życzeniowych – poprawnych” postaw? Badania postaw konsumenckich wymaga innego, bardziej zobiektywizowanego podejścia. Należy zatem badać rzeczywiste wybory konsumenckie i zmiany „koszyka dóbr”, a także analizować przyczyny tych zmian. Jednocześnie można je porównywać z pożądanymi modelowymi proekologicznymi wzorcami konsumpcji. Pozwala to szukać odchyłeń oraz takich instrumentów, które będą je niwelować. Innym problemem pozostaje aksjologiczna ocena proekologicznych modeli konsumpcji.

Realizując projekt badawczy Autorka dokonała weryfikacji hipotezy, wykorzystując zarówno dostępną literaturę, dane empiryczne i ankietowe studia własne. Za zrealizowany uznać można również cel główny, chociaż nie do końca przekonujące są relacje pomiędzy zrównoważoną konsumpcją i jakością życia. Dla zwolenników podejścia konwencjonalnego zwiększanie konsumpcji dóbr i usług kojarzy się z poprawą jakości życia. Zrównoważona konsumpcja czy konsumpcja proekologiczna oznacza poprawę jakości życia tylko dla zwolenników idei zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Stopień realizacji poszczególnych celów szczegółowych jest zróżnicowany. W ramach celu pierwszego powinna pojawić się definicja zrównoważonej konsumpcji, która daje się operacjonalizować. Podobnie jest z pojęciem niezrównoważonej konsumpcji, nawet jeżeli nadamy jej charakter rezydualny. Jedna z definicji musi być dostatecznie precyzyjna. Drugi cel szczegółowy udało się w zasadzie zrealizować, podobnie jak trzeci. W przypadku celu czwartego Autorka zidentyfikowała i przeanalizowała niektóre bariery realizacji zrównoważonej konsumpcji. Nie udało się natomiast dokonać oceny znaczenia tych barier (siły ich oddziaływania limitującego). Brak definicji zrównoważonej konsumpcji bardzo utrudnia pomiar czy nawet tylko propozycje takiego pomiaru. Nieco łatwiej jest przy pewnej nieokreśloności dokonać charakterystyki warunków zrównoważenia konsumpcji, co było szczegółowym celem szóstym rozprawy. W pracy zrealizowano badania nad trendami zmian modelu (modeli) konsumpcji w Polsce oraz dokonano empirycznej ilustracji stopnia realizacji zrównoważonej konsumpcji w województwie śląskim.

4. Ocena strony redakcyjnej i językowej dysertacji

Ogólna ocena języka wykorzystywanego w rozprawie jest pozytywna. Autorka wykorzystuje pojęcia z dyscypliny i prowadzi dyskusje pojęciowe w oparciu o odpowiednio

dobre pozycje literatury. Bardziej popularne określenia użyte w pracy wynikają z braku odpowiednich kategorii lub badań.

Pewne zastrzeżenia budzą natomiast tzw. ramki. Mimo, że są dostosowane do problematyki powodują pewne „załamania” toku narracji. Lepiej byłoby dla czytelnika, gdyby uwagi takie znalazły się w odpowiednich przypisach.

Podobnie pozytywna jest ocena strony redakcyjnej oraz edytorskiej rozprawy. Całość jest starannie zredagowana oraz wyedytowana. Autorka nie ustrzegła się drobnych błędów i uchybień. Nie miały one jednak istotniejszego wpływu na jakość całości.

5. Wnioski końcowe

Recenzowana dysertacja została przygotowana w sposób pozwalający na sformułowanie kilku wniosków:

- 1) temat pracy oraz problemy badawcze są interesujące i charakteryzują się ciekawymi konsekwencjami obrachunkowymi i implementacyjnymi oraz pewnymi walorami poznawczymi;
- 2) struktura pracy i jej układ są kompletne, logiczne i odpowiadające metodyce realizowanych badań;
- 3) metody i formuły przyjęte w dysertacji zostały poprawnie wybrane i dostosowane do podjętych analiz; pewne zastrzeżenia wzbudzają badania ankietowe, które nie należą do najbardziej wiarygodnych poznawczo technik;
- 4) realizacja poszczególnych celów badawczych – głównego i szczegółowych – jest zróżnicowana, chociaż łączny poziom jest zadowalający; wyciągnięte wnioski odpowiadają elementom projektu badawczego;
- 5) hipoteza badawcza została zweryfikowana, chociaż pewne etapy procedury weryfikacyjnej mogłyby być inaczej zaprojektowane;
- 6) praca pozwoliła Autorce sformułować wnioski i spostrzeżenia o charakterze porządkującym, implementacyjnym oraz poznawczym.

Reasumując, praca doktorska „Koncepcja zrównoważonej konsumpcji – problemy implementacji w Polsce”, przygotowana przez mgr Barbarę Jaros spełnia wymogi stawiane naukowym dysertacjom doktorskim przez ustawę z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dziennik Ustaw Nr 65, poz. 595, z późniejszymi zmianami). Może być dopuszczona do kolejnych etapów postępowania o nadanie stopnia doktora nauk ekonomicznych w dyscyplinie ekonomia i do

publicznej obrony na Wydziale Ekonomii, Zarządzania i Turystyki w Jeleniej Górze,
Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Stanisław Czaja